

प्रथमावृत्ती : २०२०

पुनर्मुद्रण : जानेवारी २०२१

© महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे ४११ ००४.

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाकडे या पुस्तकाचे सर्व हक्क राहतील. या पुस्तकातील कोणताही भाग संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ यांच्या लेखी परवानगीशिवाय उद्धृत करता येणार नाही.

राज्यशास्त्र विषय समिती

डॉ.श्रीकांत परांजपे, अध्यक्ष
डॉ.प्रकाश पवार, सदस्य
डॉ.मोहन खडसे, सदस्य
डॉ.अभय दातार, सदस्य
प्रा.संगीता आहरे, सदस्य
प्रा.अजिंक्य गायकवाड, सदस्य
डॉ.नीता बोकील, सदस्य
श्री.मोगल जाधव, सदस्य
प्रा.गौरी कोपर्डेकर, सदस्य
सौ.वर्षा सरोदे, सदस्य-सचिव

लेखक

डॉ.श्रीकांत परांजपे
डॉ.उत्तरा सहस्त्रबुद्धे
डॉ.संहिता जोशी
प्रा.अजिंक्य गायकवाड
प्रा.मानसी मिसाळ
प्रा.गायत्री लेले

नकाशाकार

श्री.रविकिरण जाधव

मुखपृष्ठ व सजावट

श्री.देवदत्त बलकवडे

अक्षरजुळणी

: मुद्रा विभाग,
पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे

कागद

: ७० जी.एस.एम.क्रिमवोल्ह

मुद्रणादेश

: N/PB/2021-22/Qty.- 50,000

मुद्रक

: M/s. Bhavani Industries, Kolhapur

राज्यशास्त्र अभ्यासगट समिती

डॉ.प्रविण भागडीकर	प्रा.दिलीप कडू
प्रा.संगिता दीक्षित	डॉ.नंदकिशोर बोकाडे
डॉ.राजेंद्र इंगळे	डॉ.रामदास ढगे
प्रा.वीणा केंची	डॉ.बालाजी कतूरवार
डॉ.रोहिदास मुंढे	डॉ.प्रभाकर लोंढे
डॉ.व्यंकटलक्ष्मी पुरणशेट्टीवार	श्री.रविंद्र जिंदे
प्रा.अरुणा खामकर	श्री.सुभाष राठोड
प्रा.पीतांबर उरकुडे	श्रीमती मुग्धा महाबळ

निर्मिती

श्री. सच्चितानंद आफळे,
मुख्य निर्मिती अधिकारी
श्री. प्रभाकर परब,
निर्मिती अधिकारी
श्री. शशांक कणिकदळे,
साहाय्यक निर्मिती अधिकारी

संयोजक

सौ. वर्षा सरोदे
साहाय्यक विशेषाधिकारी,
इतिहास व नागरिकशास्त्र
पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे.

प्रकाशक

श्री. विवेक उत्तम गोसावी, नियंत्रक
पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ, प्रभादेवी, मुंबई-२५.

● **ऐतिहासिक घटक :** यात शांतता आणि सहजीवन या भारताच्या पारंपरिक सांस्कृतिक मूल्यांचा समावेश होतो. पश्चिम, मध्य आणि आग्नेय आशियातील देशांबरोबरील ऐतिहासिक, सांस्कृतिक संबंधांचा भारतीय परराष्ट्र धोरणावर झालेल्या परिणामांचाही यात समावेश होतो. वसाहतवाद तसेच वर्णभेदाला विरोध यांसारखी मूल्ये ही भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यादरम्यान आखली गेली होती.

● **आर्थिक घटक :** अलिप्ततावादी धोरणाचा राजकीय, सामरिक, तसेच आर्थिक संदर्भही आहे. वसाहतिक काळापासून चालत आलेल्या गरिबी आणि मागासलेपणातून बाहेर येण्याची तीव्र गरज भारताला जाणवत होती. आर्थिक मदतीबरोबर जर अटी लादल्या जात असतील तर अशी मदत भारताने नाकारली आहे. आयात-पर्यायी धोरण आणि सार्वजनिक क्षेत्राचे महत्त्व यांचा भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर मोठा परिणाम झाला. १९९१ नंतर उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरणाचे धोरण अवलंबिल्यानंतर भारतीय परराष्ट्र धोरणात अनेक मूलभूत बदल घडून आले.

● **राजकीय घटक :** भारताचे परराष्ट्रधोरण बनवण्यात आणि राबवण्यात शासनाचे कार्यकारी मंडळ महत्त्वाची भूमिका बजावते, तर संसद 'जागल्या'ची (watch dog) भूमिका बजावते. राजकीय नेतृत्वाचा परराष्ट्र धोरणावर मोठा प्रभाव असतो. जवाहरलाल नेहरू, लालबहादूर शास्त्री, इंदिरा गांधी, राजीव गांधी, पी.व्ही.नरसिंहराव, अटलबिहारी वाजपेयी, मनमोहन सिंग आणि नरेंद्र मोदी या प्रधानमंत्र्यांनी भारताचे परराष्ट्र धोरण घडवण्यात निर्णायक भूमिका बजावली आहे. परराष्ट्र धोरणाचा आराखडा बनवणे आणि राजकीय नेतृत्वाला त्याविषयी सल्ला देणे, यात परराष्ट्र मंत्रालय महत्त्वाची भूमिका निभावते. त्याशिवाय राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार यांचाही परराष्ट्र धोरण ठरवण्यात महत्त्वाचा सहभाग असतो.

● **आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था :** शीतयुद्धाच्या काळात द्विविध्वीय व्यवस्था आणि महासत्तांचे राजकारण यांचा भारतीय परराष्ट्र धोरणावर प्रभाव पडला. त्याचप्रमाणे, शीतयुद्ध संपल्यानंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणात मोठे

बदल घडले. आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेप्रमाणे क्षेत्रीय व्यवस्थेचाही भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर प्रभाव पडला आहे. शीतयुद्धोत्तर काळातील भारत-अमेरिकेदरम्यानचा संवाद, १९६० च्या दशकानंतरचा चीन-पाकिस्तान संवाद आणि १९९० नंतर रशिया आणि चीन यांच्यातील सुधारलेले संबंध यांचा भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर परिणाम झालेला दिसून येतो.

भारताचे जगाबरोबरील संबंध

प्रत्येक देशाचे परराष्ट्र धोरण हे जगातील इतर देशांशी संबंध स्थापन करून ते वाढवण्याचे साधन आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने जगातल्या बहुतेक देशांशी संबंध प्रस्थापित केले आहेत. सर्वच देशांशी सारखेच चांगले आणि जवळचे संबंध असणे हे शक्यही नसते आणि आवश्यकही नसते. काही देशांबरोबरील संबंध इतर देशांपेक्षा जवळचे अथवा चांगले असतात. सामान्यपणे एखाद्या देशासाठी शेजारी देशांबरोबरील संबंध महत्त्वाचे असतात. मोठ्या सत्तांबरोबरील संबंध सर्व देशांसाठी महत्त्वाचे असतात.

या भागात आपण तीन मोठ्या देशांबरोबरच्या, तसेच भारताच्या शेजारी राष्ट्रांबरोबरच्या संबंधांचा आढावा घेणार आहोत.

प्रमुख सत्ता

अमेरिका ही शीतयुद्धकाळातील दोन महासत्तांपैकी एक होती. आज शीतयुद्धोत्तर जगातील ती एकमेव महासत्ता आहे. शीतयुद्धकाळात सोव्हिएट रशिया ही दुसरी महासत्ता होती. रशिया हा तिचा वारसदार देश एकविसाव्या शतकात एक प्रभावशाली सत्ता म्हणून उदयास आला आहे. याच काळात चीनचाही प्रमुख सत्ता म्हणून उदय झाला आहे. एकविसाव्या शतकात उदयाला आलेल्या नवीन सत्तांपैकी भारत हाही एक आहे, असे म्हटले जाते.

अमेरिका : भारत देश स्वतंत्र झाला तेव्हा भारताचे अमेरिकेबरोबरील संबंध चांगले होते. ब्रिटनचे प्रधानमंत्री चर्चिल यांच्याशी अटलांटिक सनदेविषयी वाटाघाटी करताना अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष एफ.डी. रूझवेल्ट यांनी भारताच्या स्वातंत्र्याच्या मागणीला पाठिंबा दर्शविला

होता. मात्र, शीतयुद्धातील घटनांविषयी भारत आणि अमेरिका यांची मते अगदीच भिन्न होती. त्यामुळे शीतयुद्धाच्या काळात त्या दोघांतील संबंध बहुतांशी तणावाचे राहिले.

हंगेरी आणि चेकोस्लोव्हेकिया येथील पेचप्रसंगाविषयी भारताचे स्वतंत्र मत आणि अमेरिकेच्या व्हिएतनाममधील हस्तक्षेपाचा भारताने केलेला निषेध, ही अमेरिकेच्या नाराजीची काही कारणे होती, तर दुसऱ्या बाजूला, अमेरिकेची काश्मीरच्या पेचप्रसंगाविषयीची भूमिका ही भारतासाठी सततची डोकेदुखी होती. १९७०च्या दशकापासून अमेरिका, पाकिस्तान आणि चीन यांची जवळीक ही भारताची मोठी समस्या होती.

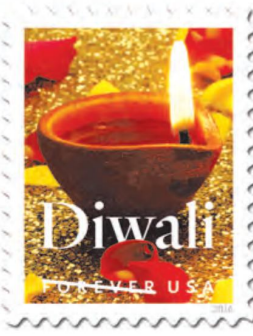
शीतयुद्ध संपल्यानंतर आणि सोव्हिएट रशियाचे विघटन झाल्यानंतरही भारत-अमेरिका संबंध लगेच सुधारले नाहीत. भारताला अवकाश तंत्रज्ञानातील मदत थांबवावी याकरिता अमेरिकेने नव्याने जन्मास आलेल्या रशियावर दबाव आणला. १९९८ मधील भारताच्या दुसऱ्या अणुचाचणीनंतर अमेरिकेने भारतावर निर्बंध लादले होते.

विसाव्या शतकाच्या शेवटी भारत-अमेरिका संबंधांचे स्वरूप बदलू लागले. भारताने राष्ट्राध्यक्ष जॉर्ज बुश यांच्या दहशतवादविरोधी युद्धाच्या भूमिकेला पाठिंबा दिला. अमेरिकेची काश्मीर प्रश्नाविषयीची भूमिका हळूहळू भारताला अनुकूल होत गेली.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

२००८ च्या नागरी आण्विक सहकार्य करारान्वये भारताने अणुप्रकल्पांचे 'नागरी' आणि 'लष्करी' असे विभाजन करून नागरी अणुप्रकल्प आंतरराष्ट्रीय अणुउर्जा आयोगाच्या देखरेखी खाली आणले. त्याबदल्यात अमेरिकेने भारताच्या नागरी अणुप्रकल्पांबरोबर संपूर्ण सहकार्य करण्याचे मान्य केले; ज्यामुळे भारत हा अण्वस्त्र प्रसारबंदी कराराच्या बाहेर राहूनही अण्वस्त्र क्षमता बाळगू शकणारा आणि आण्विक व्यापारात सहभागी होऊ शकणारा एकमेव देश झाला आहे.

अमेरिकन डाक सेवेचे दिवाळी निमित्त काढलेले पोस्टाचे तिकीट

वळण मिळाले.

अमेरिकेसाठी भारत हा इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील एक महत्त्वाचा भागीदार आहे. भारतासाठी अमेरिका हा गुंतवणुकीचा मोठा स्रोत आणि व्यापारातील मोठा भागीदार आहे. या दोन देशांतील संरक्षणविषयक संबंधांमध्ये सातत्याने वाढ होत आहे. तसेच हे दोन्ही देश भारत-अमेरिका-जपान, भारत-अमेरिका-जपान-ऑस्ट्रेलिया अशा बहुअक्षीय व्यासपीठांवरील भागीदार आहेत.

सोव्हिएट रशिया/रशिया : सोव्हिएट रशियाबरोबरील संबंध हे शीतयुद्धकाळातील भारताचे सर्वाधिक टिकाऊ संबंध होते. भारताच्या सार्वजनिक क्षेत्रातील अवजड उद्योगांसाठी सोव्हिएट रशियाने तंत्रज्ञान आणि कमी व्याजदराचे कर्ज अशी मदत देऊ केली. भारताच्या संरक्षण दलांना महत्त्वाची शस्त्रास्त्रे पुरवली, तसेच यांपैकी काही शस्त्रास्त्रांचे भारतात उत्पादन करण्याचे करारही केले. या दोन देशांतील संबंधांमध्ये १९७१ चा भारत-सोव्हिएट मैत्री करार हा एक महत्त्वाचा टप्पा होता.

भारत-रशिया संयुक्त पोस्टाचे तिकीट

सोव्हिएट रशियाच्या विघटनानंतरच्या सुरुवातीच्या काही वर्षांमध्ये भारत आणि नव्याने निर्माण झालेला रशिया यांचे संबंध चांगले नव्हते. १९९०च्या दशकाच्या शेवटी ते सुधारायला लागले. सुखोई लढाऊ विमाने आणि ब्रम्होस क्षेपणास्त्रे यांच्या एकत्रित उत्पादनासाठी रशियाने भारताबरोबर करार केले. कुडनकुलम येथील अणुउर्जा प्रकल्पासाठी अणुभट्ट्या देण्याचेही त्याने मान्य केले. रशियाने आपली “अॅडमिरल गोर्शकॉव” नावाची विमानवाहू युद्धनौका भारताला विकत दिली, जी आज “आयएनएस विक्रमादित्य” या नावाने ओळखली जाते. रशियातून येणारी शस्त्रास्त्रे हा आजही दोन देशांतील संबंधांचा पाया आहे. त्याशिवाय रशियातील साखालीन-१ येथील तेलक्षेत्रात दोन्ही देशांची गुंतवणूक आहे, ज्यातून ऊर्जा सुरक्षेची गरज अधोरेखित होते.

चीन : १९४९ मध्ये चीनमध्ये कम्युनिस्ट क्रांती झाली. कम्युनिस्ट चीनला मान्यता देणाऱ्या सुरुवातीच्या काही देशांपैकी भारत हा एक होता. त्यानंतर या दोन देशांमध्ये मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित झाले. १९५४ मध्ये या दोन देशांनी व्यापार आणि सहकार्याचा करार केला, ज्यायोगे भारताने तिबेटवरील चीनच्या सार्वभौमत्वास मान्यता दिली.

मात्र १९५० च्या दशकाच्या अखेरीस भारत आणि चीन यांच्या संबंधांमध्ये तणाव निर्माण होऊ लागला. त्याचे एक कारण होते या दोन देशांतील सीमा विवाद – ज्यात भारतातील लडाख राज्यातील अक्साई चीनचा भाग आणि ईशान्येकडील ‘नेफा’ म्हणजेच आजचा अरुणाचल प्रदेश, यांचा समावेश होतो. त्यावरून १९६२ मध्ये झालेल्या भारत-चीन युद्धात भारताचा पराभव झाला. त्यानंतर दोघांनी आपापसांतील राजनयिक संबंध तोडले. भारत आणि चीन यांचे तिबेटच्या दर्जाबाबत देखील मतभेद आहेत. दलाई लामा यांना भारतात राजकीय आश्रय देण्यावरून चीनने भारताविरुद्ध टीका केली आहे.

१९७६ मध्ये भारत आणि चीनमधील राजनयिक संबंध पुन्हा प्रस्थापित झाले. प्रधानमंत्री मोरारजी देसाई आणि राजीव गांधी यांच्या काळात भारताने चीनशी

भारत-चीन दरम्यानच्या सीमेलगतचा व्यापार, नथू ला

संबंध सुधारण्याचे प्रयत्न केले. दीर्घकालीन सीमा विवाद सोडवण्यासाठी संयुक्त कार्यगटांची स्थापना करण्यात आली. दोन्ही देशांदरम्यान प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषेवर शांतता व सौहार्दपूर्ण वातावरण राखण्याचा करार झाला.

एकविसाव्या शतकातील भारत-चीन संबंधांचे स्वरूप खूप गुंतागुंतीचे आहे. एका बाजूला, दोन्ही देशांतील सीमा विवादाचे अजूनही निराकरण झालेले नाही, त्यामुळे दोहोंदरम्यान अधूनमधून तणाव निर्माण होतच असतो. दुसऱ्या बाजूला भारताच्या सिक्कीम राज्यातील नथू ला रस्ता द्विपक्षीय व्यापारासाठी खुला करण्यात आला आहे. गेल्या दोन दशकात दोहोंदरम्यानचे व्यापारी संबंध वृद्धिंगत झाले आहेत. आज चीन भारताच्या सर्वांत मोठ्या व्यापारी भागीदारांपैकी एक आहे. चीनच्या महत्त्वाकांक्षी “बेल्ट अँड रोड” प्रकल्पाविषयी भारताच्या काही शंका आणि आक्षेप आहेत. तरीही जागतिक व्यापारी संघटना आणि वातावरण बदलाविषयीच्या वाटाघाटी यांत भारत आणि चीन एकमेकांचे भागीदार आहेत. चीनचा पाकिस्तानला असलेला पाठिंबा हीदेखील भारतासाठी एक समस्याच आहे.

भारत-एक उगवती सत्ता

आज चीन आणि भारत हे आंतरराष्ट्रीय संबंधाना आकार देऊ शकणाऱ्या देशांमध्ये गणले जातात. लोकसंख्येच्या दृष्टीने भारत हा जगात दुसरा मोठा देश आहे, तो जगातल्या सर्वांत मोठ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक